

Kunst als redmiddel

Haris Pašović' strijd tegen trauma en oorlog

> Maarten Dallinga MSc

FOTO/PHOTO:
Simon Murphy
CC BY-SA 3.0

Art as Remedy

Haris Pašović' Battle against Trauma and War

“Als ik nu door mijn raam naar buiten kijk, zie ik nog steeds gebouwen die compleet beschadigd zijn door kogels, bijna twintig jaar na de oorlog.” Haris Pašović spreekt met ons via Skype. Hij is thuis in Sarajevo, Bosnië-Herzegovina. Even, want meer dan de helft van zijn tijd spendeert de geëngageerde kunstenaar in het buitenland. Als film- en theatermaker leidt hij producties over de hele wereld.

De oorlog in Bosnië (1992-1995), die uitbrak nadat het land zich onafhankelijk verklaarde van Joegoslavië, is niet alleen fysiek onvoltooid verleden tijd: “Sinds de vrede bestaat het land uit een gecompliceerd, bureaucratisch concept. We hebben drie presidenten en voor alles meerdere ministers. Dan is er geen progressie mogelijk. Zoveel mensen hebben daarnaast geliefden verloren, zijn slachtoffer van verkrachting of zijn armen, benen of andere ledematen kwijt. Het verleden is voor geen van de generaties af te sluiten.”

Ook Pašović, toen begin dertig, maakte de oorlog van dichtbij mee: “During the Siege of Sarajevo, I lived with my mother and sister Lejla in the city where 11,541 men, women and children were killed,” schreef hij onlangs in een essay voor BBC World Service.¹ De Serven omsingelden de stad vanuit de bergen en de 380.000 inwoners waren 46 maanden lang goeddeels verstoken van voedsel, elektriciteit, water en verwarming. Maar niet alleen de hoofdstad lag onder vuur: “Near the city of Rogatica, my mom’s brother Fuad was killed by the Serbian forces who arrested him as a civilian and put him in the so-called live-shield forcing him and other arrested men in the crossfire. In Eastern Bosnia; in Northern Bosnia and in Srebrenica particularly thousands of Muslim men were killed by the Serbian forces in the genocide, the biggest atrocities in Europe after the Holocaust.”

¹ | Pašović, H. Divine uncertainty and fall of nationalism, BBC World Service, 2014.

¹ | Pašović, H. Divine uncertainty and fall of nationalism, BBC World Service, 2014.

“When I look out my window, I can still see buildings that are completely riddled with bullets, almost twenty years after the war.” Haris Pašović talks to me on Skype, from his home in Sarajevo, in Bosnia and Herzegovina. He won’t be there for long, because this social activist and artist spends more than half of his time abroad. As a filmmaker and theater producer, he stages artistic projects all over the world.

The 1992-95 war that broke out after Bosnia declared independence from Yugoslavia is over, but the country is not over it. And the scars are not just physical: “We may have peace, but the country has since been saddled with a complicated, bureaucratic concept. We have three presidents and several ministers for every post. Progress is just impossible. And so many people have lost loved ones, are victims of rape, or have lost limbs or other body parts. There is no closure for any of the generations.”

Pašović, then in his early thirties, experienced the war up close: “During the Siege of Sarajevo, I lived with my mother and sister Lejla in the city where 11,541 men, women and children were killed,” he recently wrote in an essay for the BBC World Service.¹ The Serbs surrounded the city from the mountains and cut its 380,000 inhabitants off from food, electricity, water and heat for 46 long months. But it was not just the capital that was under siege: “Near the city of Rogatica, my mom’s brother Fuad was killed by the Serbian forces who arrested him as a civilian and put him in the so-called live-shield forcing him and other arrested men in the crossfire. In Eastern Bosnia, in Northern Bosnia and in Srebrenica particularly,

11.541 stoelen

De oorlog speelt ook in Pašović' leven en werk nog steeds een rol. "Maar ik wil geen *war artist* worden genoemd, ik haat het als mensen mij zo bestempelen," zegt hij uit zichzelf. "Ik was al een compleet artiest voordat de oorlog begon. Ik heb niet voor de kunsten gekozen vanwege de belegering." Maar feit is dat een aantal van zijn bekendste projecten alles met oorlog te maken heeft, zoals *Sarajevo Red Line*. Op 6 april 2012 plaatste hij samen met een groot team vrijwilligers 11.541 rode plastic kuipstoeltjes in een lange rij door de straten van het centrum van Sarajevo. Iedere stoel representeerde een slachtoffer van de belegering van de hoofdstad. Voor de 643 omgekomen kinderen werden 643 kleinere stoelen neergezet. Die hele dag gaven artiesten onder veel belangstelling optredens, "for those who could not attend." Het project maakte veel indruk. The New York Times schreef: "The power of a simple idea packed the emotional punch this weekend in Sarajevo, 20 years after war erupted in Bosnia-Herzegovina."²

Pašović vertelde over *Sarajevo Red Line* tijdens het symposium *Family, Generations and War* van 2 mei 2014 in de Kunsthal Rotterdam. Hoeveel 11.541 slachtoffers zijn is moeilijk voor te stellen, zei Pašović. "Maar door de lege stoelen hebben we het zichtbaar kunnen maken." The New York Times noemde het "something devastatingly straightforward."³ Maar het sorteerde effect. Pašović: "Mensen kwamen naar mij toe en zeiden: 'Dit is de eerste keer dat ik mijn kinderen kan uitleggen wat er is gebeurd.'" Een bekende die hem aansprak zei: "Deze stoel is voor mijn tweelingzus." Pašović wist helemaal niet dat hij die had, vertelde hij zichtbaar geëmotioneerd aan de bezoekers van het congres.

thousands of Muslim men were killed by the Serbian forces in the genocide, the biggest atrocities in Europe after the Holocaust."

11,541 chairs

The war also plays a role in Pašović's life and work. "But I don't want to be called a war artist, I hate when people brand me as such," he says spontaneously. "I was already a full artist before the war started. I did not go into art because of the siege." But the fact remains that a number of his most famous projects have everything to do with the war. *Sarajevo Red Line* is one of them. On 6 April 2012, Pašović and a large number of volunteers put 11,541 red plastic garden chairs in dense rows in the streets of Sarajevo's city center. Every chair represented a victim of the siege on the capital. There were 643 child-size chairs for the 643 children that died. All day long, artists performed for packed audiences in honor of "those who could not attend." The project had great impact. The New York Times wrote: "The power of a simple idea packed the emotional punch this weekend in Sarajevo, 20 years after war erupted in Bosnia-Herzegovina."²

Pašović spoke about *Sarajevo Red Line* during the *Family, Generations and War* conference in the Rotterdam Kunsthal on 2 May 2014. It is hard to imagine how big a number 11,541 is, "but using those empty chairs, we visualized it," said Pašović. The New York Times called it "something devastatingly straightforward."³

² | Smale, A. (7 april 2012). Honoring Sarajevo's Victims and Its Survivors, The New York Times. <http://rendezvous.blogs.nytimes.com/2012/04/07/honoring-sarajevo-victims-and-its-survivors>

³ | Smale, A. (7 april 2012). Honoring Sarajevo's Victims and Its Survivors, The New York Times. <http://rendezvous.blogs.nytimes.com/2012/04/07/honoring-sarajevo-victims-and-its-survivors>

² | Smale, A. (7 April 2012). Honoring Sarajevo's Victims and Its Survivors. The New York Times, <http://rendezvous.blogs.nytimes.com/2012/04/07/honoring-sarajevo-victims-and-its-survivors>.

³ | Smale, A. (7 April 2012). Honoring Sarajevo's Victims and Its Survivors. The New York Times, <http://rendezvous.blogs.nytimes.com/2012/04/07/honoring-sarajevo-victims-and-its-survivors>.

Op een filmpje over *Sarajevo Red Line* is de immense rij lege kuipstoeltjes te zien. Mensen lopen erlangs, kijken ernaar. Ze leggen bloemen op de stoelen, foto's. De stoelen van de kinderen worden versierd met ballonnen. Op grote schermen worden de namen van de slachtoffers getoond.

Julia Bala, als klinisch, kinder- en jeugdpsychologe en psychotherapeute verbonden aan Stichting Centrum '45, is al jaren goed bevriend met Pašović. Ook zij komt uit voormalig Joegoslavië. Volgens Bala was de impact van *Sarajevo Red Line* groot: "Het was een collectieve, maar ook een individuele gebeurtenis. Voor veel mensen heeft het geholpen om het verlies een plek te geven, door een stoel te kiezen, een bloem neer te leggen, een brief of wat speelgoed achter te laten. Een ritueel. Mensen konden actief iets doen en hun verdriet delen. Zoiets is belangrijk: het zijn niet alleen de hulpverleners die ondersteuning kunnen bieden bij het verwerken van een traumatisch verleden."

Volgens Bala zeiden mensen dat ze voor het eerst na twintig jaar konden huilen. "In veel gezinnen werd gezwegen. *Sarajevo Red Line* heeft iets geopend, wat bij de meeste herdenkingsgebeurtenissen niet lukte. Zo zijn verschillende generaties bereikt. Er waren geen speeches, er

It may have been straightforward, but it was also very effective. As Pašović recalled: "People came up to me and said: 'This is the first time that I can explain to my children what happened.'" And an acquaintance told him: "This chair is for my twin sister." Pašović had never known he had one, as the visibly moved artist told conference visitors.

A video about *Sarajevo Red Line* shows the endless rows of empty chairs. People walk by, looking at the chairs. They lay flowers on them, and pictures. The children's chairs are decorated with balloons. Large screens display the victims' names.

A longtime friend of Pašović's is Julia Bala, a clinical psychologist specialized in children and adolescents who works for Stichting Centrum '45, a Dutch institution for treating post-traumatic stress disorder incurred in the Second World War and other wars and violent events. Bala is also from former Yugoslavia. She tells me *Sarajevo Red Line* had a great impact: "It was a collective, yet individual event. It helped many people deal with their loss by enabling them to choose a chair, put down a flower, or leave a note or a toy. It was a ritual. People could do something and share their grief. That's important: it's not just social workers who can help people deal with a traumatic past."

Een impressie van *Sarajevo Red Line*, symbool van de 11.541 verloren levens tijdens de belegering van Sarajevo. FOTO: WOJTEK

An impression of *Sarajevo Red Line*, a symbolization of the 11,541 lives lost during the siege to Sarajevo. PHOTO: WOJTEK

was geen politieke boodschap. Het was puur georganiseerd voor het herdenken. Op een heel bijzondere manier is zo een collectief en persoonlijk verwerkingsproces gefaciliteerd. Dat heeft misschien wel geholpen om de blik weer meer op de toekomst te kunnen richten.”

Een van de bezoekers zei destijds tegen persbureau AP: “Het is alsof de hele tragedie nu zichtbaar wordt. We voelen geen haat, geen boosheid, maar gewoon eindeloos verdriet.”⁴

Pašović legde in Rotterdam ook uit waarom hij voor rode stoelen had gekozen: “Rood is de kleur van liefde én van bloed. De rijen stoelen gaven tezamen het idee van een rivier, een rivier van bloed. Het is belangrijk om niet bang te zijn voor de omvang van het aantal mensen dat is vermoord, maar om naar ieder individu te kijken. Stuk voor stuk zijn deze mensen er niet meer als gevolg van een menselijke daad; de wereld is geen aardbeving.” Een impliciete les? Pašović: “Pas als je de realiteit onder ogen ziet kun je met de wereld omgaan en dingen verbeteren.”

Eerste levensbehoefte

“Tijdens het begin van de oorlog in Bosnië-Herzegovina kwam Haris naar Amsterdam, waar mijn man en ik destijds woonden,” vertelt Bala. “Toen de belegering van Sarajevo begon wilde hij terug. Haris had het gevoel dat hij daar moest zijn, dat was een heel sterk gevoel.” In een gesprek met de krant *The Scotsman* zei Pašović: “Ik groeide op met schrijvers als Ernest Hemingway, George Orwell en Anna Akhmatova. Door hen is mijn idee van artiest-zijn gevormd: dat je dapper moet zijn en om vrijheid moet

4 | Cerkez, A. (4 juni 2012). Bosnian War: Sarajevo Marks The Conflict's 20th Anniversary, *The Huffington Post*. www.huffingtonpost.com/2012/04/06/bosnia-marks-20th-anniversary_n_1407791.html.

5 | *The Scotsman* (15 augustus 2008). Brave art: Haris Pašović's Class Enemy. www.scotsman.com/news/brave_art_haris_pasovic_s_class_enemy_1_1085863.

6 | Burns, J.F. (19 augustus 1993). To Sarajevo, Writer Brings Good Will and 'Godot', *The New York Times*. www.nytimes.com/1993/08/19/world/to-sarajevo-writer-brings-good-will-and-godot.html.

geven.”⁵ Eenmaal in Sarajevo werd hij tijdens de oorlog de drijvende kracht achter twee festivals: het MES International Theatre Festival en het Sarajevo Film Festival. Bala: “Het was een vorm van artistiek verzet tegen de belegering en ook een *act of dignity*, een initiatief waarmee hij liet zien dat de bevolking niet alles liet vernietigen.” Pašović “Veel mensen, waaronder vele journalisten, hebben mij gevraagd waarom ik de festivals tijdens de oorlog organiseerde. Mijn antwoord: ‘Waarom wordt er oorlog gevoerd tijdens deze festivals?’ Oorlog is niet normaal, festivals zijn dat wel.”

Hij produceerde onder meer de theaterproductie *Waiting for Godot*, onder de artistieke leiding van de Amerikaanse schrijfster en activiste Susan Sontag. Dit toneelstuk van de Ierse schrijver Samuel Beckett gaat over twee personages die tevergeefs wachten op een zekere Godot, een persoon die nooit zal komen.

Op 19 augustus 1993 was *The New York Times* bij de première van de voorstelling. De krant schreef dat je in het theater nog de VN-pantservoertuigen kon horen die op hun stalen rupsbanden voorbij denderden.⁶ Onder de bezoekers waren de chirurgen van het belangrijkste ziekenhuis van de stad, soldaten van het front, belangrijke ambtenaren. Maar ook mensen die hun vader of moeder waren verloren of hun broer of zus. En een man in een rolstoel. Hij was actief als acteur, totdat hij tijdens de oorlog door een bom beide benen verloor.

Alle twintig voorstellingen waren uitverkocht. De zaal moest worden verlicht met kaarsen en lag volgens de BBC onder constant mortiervuur. De acteurs waren zo hongerig en verzwakt dat ze moesten liggen

People said they were able to cry for the first time in twenty years, according to Bala. “Many families simply did not talk about it. *Sarajevo Red Line* cracked something open, which other commemoration events never managed to do. It reached different generations. There were no speeches, no political message. It was purely for remembrance purposes. It was a very special way of facilitating both a collective and an individual mourning process. Perhaps this has also freed people to some extent to focus more on the future.”

As one visitor said to AP news agency: “It’s as if the whole tragedy materialized, became visible. One cannot even describe the feeling. It’s not hatred. It’s not anger. It’s just endless sadness.”⁴

At the conference in Rotterdam, Pašović also explained why he chose red chairs. “Red is the color of love and the color of blood. Those rows of chairs together looked like a river, a river of blood. It’s important not to be scared of the great number of people who were killed, but also to look at each individual. Each and every one of these people is gone because of human action; the world is not an earthquake.” Is that an implicit lesson? “Only when you face reality, can you deal with the world and improve things,” Pašović replies.

4 | Cerkez, A. (4 June 2012). Bosnian War: Sarajevo Marks The Conflict's 20th Anniversary, *The Huffington Post*. www.huffingtonpost.com/2012/04/06/bosnia-marks-20th-anniversary_n_1407791.html.

5 | *The Scotsman* (15 August 2008). Brave Art: Haris Pašović's Class Enemy. www.scotsman.com/news/brave_art_haris_pasovic_s_class_enemy_1_1085863.

Primary need

“At the start of the war in Bosnia and Herzegovina, Haris came to Amsterdam, where my husband and I then lived,” Bala recalls. “Once Sarajevo came under siege, he wanted to return. Haris felt he had to be there. That feeling was very powerful.” In an interview with *The Scotsman*, Pašović said: “I grew up in adoration of writers like Hemingway, George Orwell, Anna Akhmatova, and that has always been my idea about the artist - that you have to be a brave and freedom-loving person.”⁵ Once in Sarajevo, he became the driving force behind two wartime festivals: the MES International Theatre Festival and the Sarajevo Film Festival. Bala explains that it “was a form of artistic resistance against the siege, as well as an act of dignity, an initiative that showed that the population did not allow everything to be destroyed.” Pašović, for his part, turns the standard reasoning on its head. “Many people, including many journalists, have asked me why I organized those festivals during the war. My response was: ‘Why is there a war going on during these festivals?’ War is not normal, festivals are.”

One of the theater productions Pašović staged was *Waiting for Godot*, under the direction of American author and activist Susan Sontag. This piece by Irish playwright Samuel Beckett is about two characters who are waiting in vain for someone named Godot, who never shows up.

als ze niet op het podium hoefden te staan, schreef de Britse omroep. Zowel het publiek als de acteurs riskeerden hun leven om aanwezig te kunnen zijn. Waarom, vroeg de *BBC* aan Pašović: “In tijden van oorlog is het niet het belangrijkste om te overleven, maar om mens te blijven. Je bent mens als je het kind in je laat spreken. Als we dat doen zijn we niet agressief, maar creatief. Dat is waarom kunst een eerste levensbehoefte is, net als voedsel en seks.”⁷

“Ik herinner mij de dagen waarop we repeteerden nog goed,” vertelde Pašović aan de *Los Angeles Times*, over een latere productie dat jaar. “Het was december en iedere dag waren er beschietingen. Elke dag werden vijf of zes mensen in het centrum van de stad afgeslacht. En tientallen raakten gewond. Maar nooit was iemand te laat voor de repetitie. Het was heel bijzonder om te werken met mensen die besloten om te leven en te werken. Dat gaf een speciale kracht.”⁸

Sommige (prominente) Bosnische kunstenaars besloten uit Sarajevo weg te blijven tijdens de oorlog. Pašović dus niet, om weerstand te bieden tegen de “barbarij en het fascisme,” zei hij in *The New York Times*.⁹

Behalve in theaters organiseerde de kunstenaar tijdens de oorlog voorstellingen in ziekenhuizen en vluchtelingenkampen. “Dat was geen liefdadigheidswerk,” zegt hij. “We deden het niet om mensen in problemen te entertainen. De voorstellingen die we deden waren diepgaande artistieke shows.” Zijn doel was om de oorlog voor even de ‘baas te zijn’, door zoveel mogelijk mensen in aanraking te laten komen met *high culture*.

On 19 August 1993, a *New York Times* reviewer attended the production’s premiere and wrote that the sounds of armored UN vehicles thundering past on steel tracks were audible in the theater.⁶ Among the audience were surgeons from the city’s main hospital, soldiers from the front, government officials who must juggle allotments of food for a population in growing hunger, people who have lost fathers and sisters and sons, and one man in a wheelchair, an actor before the war, who lost both legs when a mortar struck outside his home last summer.

All twenty performances were sold out. The theater had to be lit by candles and was under constant mortar fire, the BBC reported. The actors were so hungry they had to lie down when not on stage. Both audience and actors risked their lives to be there. Why did they do that, the BBC asked Pašović. This was his answer: “In war it is not the most important thing to survive, the most important thing is to remain human... you are human when you let the child in you speak. When we do that we are not aggressive, we are creative. That is why art is a primary need like food, sex and water.”⁷

“I remember the days when we prepared our latest productions,” Pašović told the *Los Angeles Times* about another play staged later that year. “It was in December ... They was shelling every single day. Every single day, five or six people were massacred in the center of the city. And dozens were injured. But nobody was late for rehearsal. It was very exciting for me to work with people who decided to live, and

7 | BBC World Service (z.d.). Still Waiting For Godot in Sarajevo? www.bbc.co.uk/programmes/p02b23jp.

8 | Kirka, D. (17 April 1994). Haris Pašović Ensuring Culture Survives Amid the Horrors of Sarajevo, *Los Angeles Times*. http://articles.latimes.com/print/1994-04-17/opinion/op-46915_1_haris-pasovic.

9 | Burns, J.F. (19 August 1993). To Sarajevo, Writer Brings Good Will and ‘Godot’, *The New York Times*. www.nytimes.com/1993/08/19/world/to-sarajevo-writer-brings-good-will-and-godot.html.

6 | Burns, J.F. (19 August 1993). To Sarajevo, Writer Brings Good Will and ‘Godot’, *The New York Times*. www.nytimes.com/1993/08/19/world/to-sarajevo-writer-brings-good-will-and-godot.html.

7 | BBC World Service (n.d.). Still Waiting For Godot in Sarajevo? www.bbc.co.uk/programmes/p02b23jp.

10 | Kirka, D. (17 April 1994). Haris Pašović: Ensuring Culture Survives Amid the Horrors of Sarajevo, *Los Angeles Times*. http://articles.latimes.com/print/1994-04-17/opinion/op-46915_1_haris-pasovic.

8 | Kirka, D. (17 April 1994). Haris Pašović: Ensuring Culture Survives Amid the Horrors of Sarajevo, *Los Angeles Times*. Retrieved http://articles.latimes.com/print/1994-04-17/opinion/op-46915_1_haris-pasovic.

9 | Burns, J.F. (19 August 1993). To Sarajevo, Writer Brings Good Will and ‘Godot’, *The New York Times*. www.nytimes.com/1993/08/19/world/to-sarajevo-writer-brings-good-will-and-godot.html.

Gevangenis

In 1993 realiseerde Pašović ook de eerste editie van het Sarajevo Film Festival. De *Los Angeles Times* vroeg hem naar de reacties van de inwoners. Pašović: “Dat er in tien dagen tijd 20.000 mensen op het festival afkwamen bewijst dat het aansloeg. In drie theaters werden tien voorstellingen per dag gehouden. De hoofdlocatie was op de hoek van *Sniper Alley*. Toch kwamen de bezoekers in hun mooiste kleren en met de lekkerste parfum op. Ze renden over straat om de scherpschutters te ontwijken.”

Waarom namen mensen zoveel risico? Door de aanraking met kunst konden ze tijdens de oorlogsjaren weer even normaal mens zijn, vertelde Pašović in 1994 aan de *Los Angeles Times*. De inwoners leefden geïsoleerd, omdat het op straat gewoonweg veel te onveilig was. “Het is denk ik nog erger dan het leven in een gevangenis. De meeste gevangenen weten dat ze iets verkeerd hebben gedaan en daarom vastzitten. In dit geval zitten de mensen vast in hun eigen woning en zonder iets fout te hebben gedaan. Mensen hebben voedsel voor de ziel nodig, dat kan cultuur ze geven.

“Cultuur blijkt krachtiger te zijn dan we voor de oorlog dachten,” zei Pašović in hetzelfde interview. “Ons succes laat zien dat cultuur niet alleen voor de bourgeoisie is, het behoort iedereen toe.”¹⁰

to work. And from that feeling came a special strength which overcame the situation.”⁸

While some prominent Bosnian artists avoided Sarajevo during the war, Pašović felt compelled to be there by an urge to defy “barbarism and fascism,” as he told the *New York Times*.⁹

The artist did not put on his plays in theaters alone; he also staged wartime productions in hospitals and refugee camps. “That was not an act of charity,” he said. “We did not do this to entertain people in distress. The productions we staged were profoundly artistic performances.” His goal was to ‘outsmart’ the war for a while, to expose as many people as possible to high culture.

Prison

In 1993, Pašović got the first edition of the Sarajevo Film Festival off the ground. When the *Los Angeles Times* asked him how the city’s inhabitants responded, Pašović replied: “During the film festival, we had more than 20,000 people in ten days. It was a major film festival. We had three theaters, ten screenings

Één stoel, één kind.

FOTO: WOJTEK

One chair, one child.

PHOTO: WOJTEK

Bouwen

Na de Bosnië-oorlog, ook na *Sarajevo Red Line*, blijft Pašović betrokken bij het thema oorlog en vrede. Wat gebeurt er als mensen zich inzetten voor een gemeenschappelijk doel: niet alleen individueel geluk, maar geluk voor iedereen? Pašović spreekt vanuit Sarajevo over *The Conquest of Happiness*, een grootschalig kunstproject waarmee hij in 2013 opviel. De muzikale theatervoorstelling was eerst te zien in Derry, Noord-Ierland. Daarna in Mostar, Bosnië-Herzegovina. Beide steden hebben overeenkomstig dat ze zijn getekend door burgeroorlog. “In beide plaatsen wonen verschillende groepen, voornamelijk aan verschillende kanten van een rivier,” vertelde Pašović in 2013 in *The Guardian*.¹¹ “Alhoewel op beide plekken nu vrede is, gaat het integratieproces ongelooflijk langzaam.” *The Conquest of Happiness*, met tientallen artiesten uit onder meer Noord-Ierland én de Balkan, speelde hierop in. De centrale vraag van de voorstelling, hoe je gelukkig kunt zijn, is afkomstig van de filosoof Bertrand Russell. Het stuk ging in Derry - waar veel katholieken en protestanten nog steeds niet met elkaar door één deur kunnen - in première op de Internationale Dag van de Vrede. Later werd *The Conquest of Happiness* opgevoerd bij de heropgebouwde brug van Mostar.

In de theatervoorstelling werd op een aantal dieptepunten uit de recente wereldgeschiedenis (20ste en 21ste eeuw) ingezoomd. Pašović: “Russell zegt dat de wereld ‘horrible, horrible, horrible’ is. Die confrontatie moeten we aan.” Zie de overeenkomst met *Sarajevo Red Line*. “We moeten onszelf niet voor de gek houden, niet de horror in de wereld negeren, de mogelijkheid van mensen om duivels te zijn. Wie zich dat realiseert, kan van daaruit bouwen. Door kritisch te zijn kun je zaken helen, verbeteren.”

per day. And the main hall was at the corner of ...*Sniper Alley*. They were shooting all the time. And people were coming to the screening with good perfumes - the clothes were just wonderful. They would run across the street to avoid the snipers. Then, they would come to the theater...”

Why did people take such great risks, the *Los Angeles Times* asked in 1994. Because art allowed them to be normal human beings again, even in the setting of war, Pašović replied. People lived completely isolated, cut off, because it was too dangerous to venture out into the streets. “I think it’s even worse than a jail. Most prisoners know they did something which was wrong and for that reason they are suffering the punishment. This time, first of all, you weren’t in a prison. You were in your own apartment. Plus, you didn’t do anything wrong.”

“Culture appeared to be more powerful than we thought before the war,” said Pašović in that same interview. “It [our success] proves that culture does not only belong to the bourgeois class. It belongs to everybody.”¹⁰

Rebuilding

With the war in Bosnia and *Sarajevo Red Line* behind him, Pašović continues to explore the themes of war and peace. What happens when people work toward a common goal, not just individual happiness, but happiness for everyone? From his home in Sarajevo, Pašović tells me about *The Conquest of Happiness*,

¹¹ | McDonald, H. (1 juli 2013). Bosnische regisseur Haris Pašović ziet parallellen tussen Derry and Mostar, *The Guardian*. www.theguardian.com/stage/2013/jul/01/haris-pasovic-conquest-of-happiness.

¹⁰ | Kirka, D. (17 April 1994). Haris Pašović: Ensuring Culture Survives Amid the Horrors of Sarajevo, *Los Angeles Times*. http://articles.latimes.com/print/1994-04-17/opinion/op-46915_1_haris-pasovic.

¹¹ | McDonald, H. (1 July 2013). Bosnian director Haris Pašović sees parallels between Derry and Mostar, *The Guardian*. www.theguardian.com/stage/2013/jul/01/haris-pasovic-conquest-of-happiness.

De cast, bestaande uit artiesten met verschillende religieuze en culturele achtergronden, gaf alvast het goede voorbeeld: dat deze mensen, die eerder met elkaar in conflict waren, met elkaar samenwerkten was volgens Bala een “daad van verzoening.”

Weerklank

Pašović maakt maatschappelijk relevante kunst. En hij blijft dat doen. Hij heeft net het script voor de productie *I come from Srebrenica too* voltooid. Hierin staat Fikret Hodžić centraal, een bekende tv-presentator in Bosnië-Herzegovina. “Hij is een vriend van me en geboren in Srebrenica. Hij was negen toen Srebrenica viel. Zijn vader is vermoord en zijn resten zijn nog steeds niet gevonden. Je hebt oneindig veel van dit soort voorbeelden. Maar liefst duizend mensen zijn nog steeds niet gelokaliseerd. Er zijn ontzettend veel vragen en er is veel frustratie en boosheid. Daar gaat dit nieuwe stuk over.”

Pašović laat het thema oorlog en vrede dus niet los. Collega-kunstenaars zouden wel wat meer betrokkenheid bij

a large-scale art project that attracted a lot of attention in 2013. The theatrical musical event was first staged in Derry, Northern Ireland, and then in Mostar, Bosnia and Herzegovina. There are parallels between the two cities, both of which bear the scars of civil war. “Both cities have different communities, mainly on different sides of a river,” Pašović told *The Guardian* in 2013.¹¹ “And although there is peace in both cities, the process of integration and bringing communities together has been awfully slow.” *The Conquest of Happiness*, with dozens of artists from Northern Ireland and the Balkans, addressed this issue. The show hinges on a central question posed by the philosopher Bertrand Russell: how can people deserve happiness? In Derry, where many Catholics and Protestants still don’t live in harmony, the show premiered on the International Day of Peace. Later, *The Conquest of Happiness* was staged near the reconstructed Stari Most bridge in Mostar.

The theater production zoomed in on several low points in recent (20th and 21st century) world history. But as Pašović reminds us: “Russell says that the world is horrible, horrible, horrible. We have to face that.” Echoes of *Sarajevo Red Line*. “We shouldn’t kid ourselves, ignore the horrors in the world, the ability of people to be devils. Those who are aware of this, can rebuild. Being critical enables you to heal and improve things.”

Het eindpunt van *Sarajevo Red Line*.

FOTO: WOJTEK

The end of *Sarajevo Red Line*.

PHOTO: WOJTEK

oorlogssituaties mogen tonen, vindt hij. “Wij hebben tijdens de oorlog bewezen hoe belangrijk kunst is. Wat er toen is gebeurd, de grote belangstelling van de mensen, heeft denk ik geen gepaste weerklank gekregen in de jaren na de oorlog. Het werd opgemerkt, maar er is te weinig mee gedaan. Kunstenaars zouden meer lef moeten hebben en meer verantwoordelijkheid moeten tonen. Wat gebeurt er in Syrië, Irak? Er worden dingen gedaan, maar er gebeurt niet genoeg. Dat is frustrerend. Ik huil erom en bekritiseer het.” ◀

The cast, made up of performers of various religious and cultural backgrounds, set a good example. The fact that these people, who used to be in conflict with each other, were now cooperating, was what Bala called “an act of reconciliation”.

Resonance

Pašović has created socially relevant art, and will continue to do so. He just finished the script for *I come from Srebrenica too*. This production centers on Fikret Hodžić, a famous TV presenter in Bosnia and Herzegovina. “He’s a friend of mine, born in Srebrenica. He was nine when Srebrenica fell. His father was killed and his remains still have not been recovered. There are so many cases. At least a thousand people have yet to be located. There are so many questions, there is so much frustration and anger. That’s what this new production is about.”

Pašović is hooked on war and peace. He feels fellow artists could show more of an interest and commitment to wartime situations. “We have proven how important art in wartime is. What happened then, the great interest people showed back then, has not had appropriate resonance since the war. People noticed it, but didn’t take it to heart. Artists should have more guts and take more responsibility. Look at what is going on in Syria, in Iraq. There are a few initiatives, but not nearly enough. That’s frustrating. I cry over it and I condemn it.” ◀ Translated from Dutch by Mischa Hoyinck

Auteurs / authors

Marina Ajduković

Prof. dr. Marina Ajduković bekleedt de leerstoel van het Institute for Social Work en hoofd van het doctoraalprogramma *Sociaal Werk en Sociaal Beleid* van de universiteit van Zagreb, Kroatië. Van 1992 tot 1998 was ze betrokken bij de psychosociale hulpverlening aan door de oorlog getraumatiseerde vluchtelingen. Ze werd aangesteld als adviseur voor UNICEF, Catholic Relief Services, het internationale Rode Kruis, de Norwegian People’s Aid en andere internationale organisaties die kinderen hielpen die tijdens de oorlog in Bosnië en Herzegovina, Kosovo, Albanië en Macedonië

getraumatiseerd waren geraakt. Na de oorlog begeleidde ze cliënten met oorlogstrauma’s in een gespecialiseerd behandelcentrum. Ze is medeoprichtster van de NGO Society for Psychological Assistance, een gerenommeerde regionale hulpverleningsorganisatie. Op dit moment doet ze onderzoek en geeft therapieën op het gebied van huiselijk geweld en pleegzorg voor getraumatiseerde kinderen en jongeren. Haar interessegebieden zijn huiselijk geweld, de langetermijneffecten van oorlogstrauma’s en de invloed van oorlog op getraumatiseerde cliënten en hulpverleners.

Contact: marina@dpp.hr

Prof. dr. Marina Ajduković is the Chair for Social Work and head of the Doctoral program in Social Work and Social Policy at the University of Zagreb. From 1992 to 1998 she was involved in providing psychosocial assistance to refugees traumatised by war. She was engaged as a consultant to UNICEF, Catholic Relief Services, Red Cross Federation, Norwegian Peoples Aid and other international organizations helping children traumatised during the war in Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Albania and Macedonia. In the postwar period she worked with war-traumatized clients in the community counselling centre. She is a founding member of the NGO Society for Psychological Assistance, a distinguished regional professional organization. Currently she is doing research and provides treatment in the area of domestic violence and out-of-home care for traumatised children and youth. Her research interests include domestic violence, long term consequences of war traumatisation, impact of war on traumatised clients and on professionals.

Contact: marina@dpp.hr

Andries van den Broek

Dr. Andries van den Broek is geboren in Rotterdam. Hij studeerde politicologie en politieke filosofie in Rotterdam en Hull, werkte bij het voormalige Peace Research Centre in Nijmegen en promoveerde in de sociologie in Tilburg. In zijn proefschrift onderzocht hij de toepasbaarheid van het begrip ‘generaties’ op maatschappelijk niveau, waar hij nogal sceptisch tegenover staat (“de verraderlijke charme”). Al bijna twintig jaar werkt hij nu bij het Sociaal en Cultureel Planbureau, waar hij onder andere rapporten uitbracht over

(vrije)tijdsbesteding en de deelname aan culturele activiteiten door de Nederlandse bevolking. De belangrijkste culturele activiteit in zijn eigen vrije tijd is het bespelen van de accordeon in een folkpunk-band.

Contact: a.van.den.broek@scp.nl

Dr. Andries van den Broek is born in Rotterdam. He studied politics and political philosophy in Rotterdam and Hull, worked at the former Peace Research Centre in Nijmegen and took his PhD. in sociology in Tilburg. His thesis tested the applicability of the concept of generations at a societal level, of which he is rather sceptical (“a treacherous charm”). For almost two decades now he has worked at the Netherlands Institute for Social Research (Sociaal en Cultureel Planbureau), where he reports on (leisure) time and cultural participation of the Dutch population. The main cultural activity in his own leisure time is playing the accordion in a folkpunk band.

Contact: a.van.den.broek@scp.nl

FOTO/PHOTO: SCP